

Статті і студії

УДК 94 (477)»1915» - 341.151.3 - 054.73:355.48

Л. М. Жванко

ЕВАКУАЦІЯ БІЖЕНЦІВ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ДОПОМОГА НА ШЛЯХАХ РУХУ УКРАЇНСЬКИМИ ЗЕМЛЯМИ (ЛІТО – ОСІНЬ 1915 РОКУ)

У статті, підготовленій на переважно невідомих архівних документах та періодичних виданнях 1915 року, висвітлено основні напрями допомоги біженцям Першої світової війни під час їх евакуації в тиллові губернії впродовж літа-осені 1915 року. Проблема забезпечення біженців під час їх евакуації у тиллові губернії була надзвичайно складною. Вона вимагала мобілізації зусиль усіх учасників цього процесу, головну роль серед яких в Україні відіграли представництва ВЗС, КПЗФ ВЗС, ПРОПО, самоврядувань. У статті визначено негативні фактори воєнного часу, які не дали можливості впорядкувати сам рух біженців та повністю створити належні умови евакуації значної кількості населення. Доведено, що цей контингент не був залишений напризволяще, про що свідчить ціла низка заходів. Наприкінці осені 1915 року рух біженців із зони дії Південно-Західного фронту закінчився, що було пов'язане зі стабілізацією фронту та відміною примусового виселення цивільного населення.

Ключові слова: Перша світова війна, біженці, пункти харчування, евакуація, українські губернії, допомога біженцям, проблеми забезпечення біженців.

XX століття розпочалося кривавою драмою Першої світової війни, яка була ознаменована не лише руйнацією відносного європейського спокою, появою новітніх видів зброї, масштабними воєнними акціями, а й переміщенням значних людських мас. Однією з багатьох новацій Великої війни, направлених проти людини, стало примусове вивезення військовими воюючих сторін у тиллові райони власного цивільного населення. При цьому акція, проведена саме у Російській імперії, стала одним із перших випадків ініційованого владою широкомасштабного переселення XX століття [7, с. 98]. Отже, добровільна втеча населення з прикордоння, що є цілком логічним наслідком будь-якого воєнного конфлікту, поєдналася із запланованими діями влади.

І вже XXI століття, відмірявши лише свій перший десяток, устигло дістати назву «століття біженців», а міські нетрі з мігрантами стали неодмінним атрибутом краєвидів сучасних європейських мегаполісів. Старий світ просто приречений постійно мати якусь хвилю біженців з Азії та Африки. Сучасні вигнанці – «небажані та бездомні», яких не хоче приймати жодна європейська держава [8, с. 40–41]. Складною ця проблема є і для сучасної України. Діяльність в Україні на запрошення уряду Представництва Верховного комісара ООН у справах біженців з 1994 року, прийняття Верховною Радою у 2001 році Закону про біженців, приєднання України у січні 2002 року до Конвенції ООН про статус

біженців засвідчують бажання нашої держави інтегруватися у світові процеси розв'язання цієї проблеми.

Аналізуючи стан наукового розроблення окресленої тематики, слід наголосити, що вивчення біженства як соціального явища було розпочато у 90-і роки минулого століття. Серед дослідників, які започаткували цей напрям, слід назвати П. Гетрелла, британського професора, який у низці своїх праць дослідив проблеми біженства Першої світової війни на теренах Російської імперії [9, 10]. У російській сучасній історіографії одним із перших розпочав її вивчення О. Курцев [29, 30, 31]. До того ж він, услід за П. Гетреллом, увів до наукового обігу досить влучне поняття «біженство», окреслюючи ним весь комплекс проблем, пов'язаних з долею біженців [29, с. 129]. Серед інших робіт слід назвати дисертаційне дослідження Д. Цовяна [52], присвячене дослідженню проблеми становлення системи органів допомоги біженцям, В. Утгофф [43] та М. Златіної [27] – висвітлення етнічної складової біженств й інші, на сторінках яких біженство розглядається у контексті життя провінційного соціуму різних губерній Російської імперії.

У вітчизняній історіографії найбільш розробленим є період Російської імперії. У працях О. Реєнта та О. Сердюка [37, 38, 39], Т. Лазанської [32] зроблено спроби узагальнити діяльність імперської влади і тогочасного соціуму в царині біженства. О. Донік [16, 17], Н. Загребельна та І. Коляда [24, 25, 26] фактично започаткували окремий напрям – дослідження громадської благодійності в її різних проявах. Останнім часом з'явилися перші узагальнюючі роботи з проблематики перебування біженців Першої світової війни на українських теренах упродовж 1914 – 1918 років [18, 19].

Таким чином, метою запропонованої статті, підготовленої на основі нових архівних матеріалів та тогочасних періодичних видань, є відтворення картини надання допомоги біженцям на шляхах їх руху протягом літа – осені 1915 року.

Масове прибуття біженців у тиллові губернії Російської імперії з західного театру воєнних дій розпочалося у липні – серпні 1915 року, досягло максимуму у вересні – жовтні, а завершилося у листопаді – грудні того ж року [30, с. 104]. При цьому слід наголосити на двох біженецьких потоках: потужного із зони дії Південно-Західного, а почасти і з Північно-Західного фронтів, хоча українські землі офіційно не були призначені для останнього та незначного – з румунського. До українських тиллових губерній – Чернігівської, Полтавської, Катеринославської, Харківської, Херсонської – ринули значні партії біженців з Волині, Поділля, Буковини, Гродненщини, Холмщини, Прибалтійських володінь: «Із середини липня 1915 року ринув потік вигнанців із Східної Галичини, який налічував близько 100 тис. осіб» [39, с.115]. Їх шлях пролягав Волинською, Подільською та Київською губерніями, при цьому Київ не став кінцевим пунктом їх поневірян, а, скоріше, був транзитним пунктом, де біженці отримували всіляку допомогу й рухалися далі [1, с. 16]. При цьому можна стверджувати, що саме українськими землями пролягли головні транзитні шляхи їх руху. Відповідно до способу переміщення біженців у тиллові губернії доцільно виділити два його етапи. На першому етапі, який тривав протягом літа – початку осені 1915 року, основним способом евакуації цивільного населення були гужові перевезення [29, с. 134].

Переважна більшість їх рухалася на власних підводах, покритих брезентом та навантажених майном.

На початку вересня і до зими 1915 року тривав другий етап евакуації біженців. У цей час їх вивезення у тиліві райони відбувалося головним чином залізницями, так званими, «маршрутними потягами» з прямою доставкою до пункту призначення [29, с. 135]. Основне навантаження щодо транспортування біженців покладалося на три загальнодержавні залізниці – Південно-Західну, Південну (Слобідську), Катеринославську (Запорізьку), які проходили територією українських губерній. Потужними залізничними вузлами із численними під'їзними розв'язками були Катеринослав та Харків [42, с. 23–24].

При цьому слід зауважити, що досить складно встановити точну кількість біженців, тому запропоновані цифри – орієнтовні. Протягом літа – осені 1915 року через розподільний пункт на Катеринославському вокзалі пройшло 397945 біженців, з них за межі губернії – 123517, а решту було розселено у повітах Катеринославської губернії [21, с. 379]. Протягом 14–28 жовтня 1915 року на катеринославський військово-продовольчий пункт прибуло 99 вагонів біженців Волинської, Віленської, Мінської, Гродненської, Холмської та Ковенської губерній [6, 17 жовтня, 22 жовтня, 28 жовтня, 29 жовтня]. Харків належав до переліку 24 реєстраційних пунктів Російської імперії, на яких проводився «...щоденний перепис проходження біженців у межах Європейської Росії» [30, с. 104]. Протягом липня – грудня 1915 року через залізничний вузол Харкова прослідувало 366435 біженців [28, с. 24]. Слід зазначити, що найінтенсивнішим рух біженців, як свідчать дані, зібрані на реєстраційних пунктах працівниками ВЗС, був протягом вересня – першої половини жовтня 1915 року. За цей час на 12 із 24 пунктів, які розміщувалися на двох залізничних лініях, було зареєстровано 2016657 біженців.

При цьому на шляхах руху біженців належало організувати різнопланову допомогу, якою займалися потужні громадські організації – Всеросійський земський союз (далі – ВЗС) і Всеросійський союз міст (далі – ВСМ), а також Комітет Південно-Західного фронту Всеросійського земського союзу (КПЗФ ВЗС), Південноросійська обласна переселенська організація (ПРОПО), місцеві самоврядування – губернські та повітові земські управи (далі – ПЗУ) тощо.

Серйозною проблемою була організація харчування біженців у дорозі. На час, коли пункти харчування перебували на стадії створення, підтримкою біженців у дорозі займалися місцеві самоврядування, благодійники й просто небайдужі особи. Наприклад, у другій половині літа 1915 року з ініціативи КПЗФ ВЗС та за погодженням із Радомишльською повітовою управою Київської губернії, місцеве земство отримало з фондів союзу кип'ятильники, чай і цукор, які було передано місцевим благочинним. Останні розподілили ці припаси серед сільських священиків, які й узяли на себе турботу про забезпечення транзитних біженців хоча б гарячим напоєм. Протягом літа–осені 1915 року на українських землях постало близько п'ятисот різних закладів допомоги транзитним біженцям. Їх улаштуванням на території Волині, Київщини, Поділля, Полтавщини і Чернігівщини займався КПЗФ, а у Катеринославській, Таврійській, Харківській та Херсонській губерніях – місцеві адміністрації та земства [41, 19 жовтня]. За неповними даними, вдалося встановити наявність 473 пунктів, які забезпечували

належні умови транспортування, харчуванням, першою медичною допомогою, вели облік й ін. (додаток 1). Найбільше – 293 серед них – було пунктів харчування. Цікаво зазначити, що у Київській губернії їх мережа постала досить оперативно – менше ніж за три тижні. Пункти харчування здебільшого розміщувалися при земських лікарнях, школах, казармах, у винайнятих земствами приміщеннях і навіть, як це було в Охтирському повіті Харківської губернії, в переобладнаних млинах [14, арк. 6] чи колишніх олійницях, як у Ніжині Чернігівської губернії [4, 20 октября].

118 становили заклади різного медичного спрямування – фельдшерські пункти, пункти щеплення, дезінфікуючі пункти, медичні та медико-розподільні й ін. [48, арк. 1–1 зв., 14–14 зв., 24–24 зв., 27, 33]. Одночасно при них функціонували лазні, пральні, кузні, в яких підковували коней, лагодили вози біженців тощо. Всі ці пункти також розміщувалися у різних приміщеннях. Наприклад, у тому ж таки Охтирському повіті чотири розподільні пункти, де біженці одночасно отримували медичну допомогу і харчування, було розташовано у новозбудованій земській лікарні (село Хухра), в казармі (село Кириковці), старій споруді земської лікарні (слобода Боромля), у приміщенні ферми (село Славгород) [13, арк. 7 зв.].

Першість за кількістю розташованих закладів допомоги вели Волинська та Київська губернії. Проте такий висновок можна робити із застереженням, оскільки, можливо, в інших губерніях їх просто не було відображено у тогочасних статистичних документах. Наприклад, у другій половині вересня 1915 року на Катеринославщині, за даними губернського комітету ВЗС, функціонувало 26 «пунктів харчування» [49, арк. 17], а вже у листі до місцевого губернатора від 2 березня 1916 року К. Гесберг, голова губернського комітету ВЗС, назвав 30 «медико-харчових пунктів». Слід зазначити, у середині вересня 1915 року на Катеринославщині до надання медичної допомоги транзитним біженцям було залучено 24 лікарі, 18 фельдшерів та 17 сестер милосердя, які й працювали при цих закладах [23, с. 97].

Щоденно пункти харчування могли прийняти різну кількість біженців. Серед них були досить потужні, розміщені на вузлових станціях чи переправах, і водночас облаштовані у невеликих селах. З іншого боку, потрібно зважати, що ступінь наповненості пункту, безумовно, залежала від його розташування на магістралях руху. Для ілюстрації можна навести пропускну спроможність пунктів, підпорядкованих ВСМ. Отже, із 16 найбільших закладів, розкиданих по території імперії, п'ять функціонували в українських губерніях. З них – Знам'янка Катеринославської губернії (60000/8500, де тут і далі перша цифра – кількість нагодованих за тиждень, друга – в середньому за один день), Новозибків Чернігівської губернії (34000/4857), Кременчук Полтавської губернії (24000/3428), Конотоп Чернігівської губернії (24000/3428) і Люботин Харківської губернії (23000/3285). Протягом жовтня 1915 року дев'ять пунктів, які перебували на утриманні Київського обласного комітету ВСМ, обслужили 226719 біженців (додаток 2). З них за день, наприклад, у Каневі й у Житомирі харчувалося відповідно 50 та 48 біженців, у той час як у селі Катеринівка Київської губернії отримували їжу по 2056 біженців.

Інтенсивність прибуття біженців на пункти також була різною і залежала від стадії евакуації. Найбільш напружено, як відзначали представники ВСМ, пункти

працювали у кінці вересня – жовтня 1915 року, а з листопада рух евакуйованих зменшився, що привело до зменшення навантаження на них. Так, тільки один медико-харчовий пункт ПРОПО, розташований у селі Сушки Золотоніського повіту Полтавської губернії, у серпні 1915 року нагодував 324 особи (у середньому 10 щоденно), а вже у вересні – 39978 осіб (1332 щоденно), в жовтні – 65473, що в середньому щоденно становило 2182 особи (додаток 3) [50, арк. 12 зв.]. Зрозуміло, що різною була й кількість порцій їжі, отриманих цими людьми. Подамо відомості на прикладі Катеринославщини, де протягом осені 1915 року у пунктах харчування біженці отримали 439741 порцію їжі. З них у Дебальцевому – 184253, у Ясиноватій – 170711, у Никітівці – 27153, в Алчевську – 24668, у Луганську – 16670 та П'ятихатках – 16286 [20, с. 222]. За цими сухими цифрами, безумовно, стоїть не одне врятоване від голоду життя біженців, які знайшли співчуття й підтримку на чужині.

У пунктах харчування евакуйовані безкоштовно, як правило, раз на добу обов'язково отримували «гарячу їжу», «холодну їжу», чай із хлібом, а діти – молоко. Гаряче харчування – це суп чи борщ, як наприклад, на пунктах Одещини. Там на 100 осіб у середньому видавали «...25 фунтів м'яса, 15 фунтів крупи, 30 фунтів картоплі, 1 фунт сала, цибулі, солі, перцю і хліба 5 пудів» [46, арк. 12]. Відтак щоденно один біженець отримував 100 г м'яса, 60 г крупів, 120 г картоплі та 800 г хліба. Зрозуміло, що дитячі порції були меншими за розмірами. Іноді на пунктах, коли біженців прибувало більше від очікуваного чи з інших причин, видавалися додаткові порції. Наприклад, протягом вересня 1915 року на двох пунктах ПРОПО у Ромодані та Борисполі Полтавської губернії евакуйовані отримали відповідно 5842 порції білого хліба, 8910 порцій цукру, 7921 порцію молока і яєць та понад 160 кг хліба, 4818 порцій цукру, понад 100 штук яєць, 88 склянок молока. Також вони забезпечувалися в дорогу «сухим пайком» і фуражем для худоби, а в окремих випадках – «кормовими грішми». Наприклад, 16 вересня газета «Юго-Западный край» повідомляла: «Через Вінницю з Галичини прослідувало 425 біженців на своїх возах зі 150 кіньми й 72 коровами. Біженцям було видано у повітовій управі кормові гроші, після чого галичан було направлено до Брацлавського повіту» [45, 16 вересня].

Про сам механізм отримання біженцями їжі сучасник писав так: «... підходить потяг уранці чи пізнього вечора, біженці отримують чай, хліб і т.д., прибуває в обідню пору – отримують і гарячу. Бажання нагодувати кожен потяг гарячою їжею при значному їх напливі спонукало деякі пункти відмовитися від варіння м'яса (вимагає багато часу) та замінити його салом, маслом і більшою кількістю крупи, борошна і картоплі. [...] На деяких пунктах видавали дітям молоко. [...] Найчастіше після прибуття потягу з біженцями, спеціальні працівники йдуть до нього та, дізнавшись скільки там дорослих і дітей, видають особливі талони, на яких відмічено їх кількість; іноді видають такі талони не на вагон, а на сім'ю. З таким талоном і посудом біженці йдуть до кухні чи до їдальні та тут же отримують їжу. Також були й пункти, де їжу приносили чи привозили до потяга і тут же роздавали її у посуд біженців, а суху прямо в руки».

Зрозуміло, що працівники пунктів намагалися нагодувати всіх евакуйованих, якщо навіть не гарячою їжею, то хоча б роздати хліба. Траплялося так, що вже після прибуття великої кількості біженців, зменшували норми його видачі. Задоволення від отримання їжі біженців одного потягу викликало гірку образу, а

іноді й озлобленість з іншого, які не встигли отримати. Відчуття глибокої досади у біженців викликали моменти, коли талони на їжу були отримані, але за розпорядженням станційного начальства належало рушати далі.

Вартість однієї порції їжі на різних пунктах Росії в середньому коливалася від 3 до 30 коп., а в українських губерніях здебільшого від 8 – 9 до 20 коп. У загальноімперському масштабі це становило сотні тисяч карбованців. Головним джерелом видатків на потреби пунктів харчування було асигнування ВЗС, ВСМ, які переказували своїм представництвам кошти з власних фондів та державної скарбниці. Загалом, на потреби харчування біженців у Російській імперії протягом 1915 року було асигновано понад 750 тис. крб.

Статті витрат на утримання пункту харчування розподілялися таким чином: на біженців, на закупівлю продуктів, на утримання самого пункту і на оплату праці персоналу. «Спонсорами» відкриття цих закладів на місцевому рівні виступили предводителі дворянства, через яких виділялися кошти Тетянинського комітету, різні благодійні спілки, земські та міські управи. Наприклад, Старобільська ПЗУ Харківської губернії на відкриття пункту харчування у слободі Сватова Лучка асигнувала 1,5 тис. крб. [11, с. 349], а Ніжинська ПЗУ Чернігівської губернії – 4780 крб. [18, с. 182].

В окремих випадках для забезпечення продовольством на цих пунктах самоврядування організували спеціальні групи, які об'їздили місцеве населення з проханнями робити пожертви харчами чи кормом для худоби. Траплялося, що й самі селяни привозили до пунктів невеликі припаси. Наприклад, у вересні 1915 року газета «Ніженець» написала про великодушний вчинок місцевого селянина Сидора Диньки: «На ізоляційно-харчовий пункт Ніжинського комітету з опікування біженців приїхав селянин хутора Беден Талалаївської волості Сидір Васильович Динька, який звернувся до завідувача пунктом М. Ракито з такими словами: «Я чув від людей, що тут у Вас багато є біженців, яким потрібна допомога сіном і хлібом, і ось я привіз, скільки можу, зі своїх «достатків»: 20 в'язок сіна і 10 шт. хліба та й уклінно прошу роздати таким, що, на ваш погляд, мають у цьому найбільшу потребу» [3, 21 – 29 сентября].

У значній частині пункти харчування були такими собі комплексами надання різноманітних послуг на шляхах руху біженців. Відтворити структуру і діяльність одного з них можна на прикладі «пункту харчування», а точніше – розподільно-ізоляційного пункту, розташованого у містечку Чорнобиль Радомішльського повіту Київської губернії. Через цей пункт біженці направлялися на Київ ґрунтовим шляхом власними кіньми та водним – на орендованих суднах. 15 серпня 1915 року для його облаштування прибув М. Єгоров, представник КПЗФ ВЗС [35, с. 48–49]. Під його керівництвом, перш за все, було збудовано п'ять легких бараків на 120 – 150 осіб кожен, а також пункт харчування й невелику амбулаторію, у якій оглядали щойно прибулих біженців. Трохи згодом у приміщенні церковнопарафіяльної школи було обладнано інфекційний барак для утримання хворих скарлатиною, дизентерією та на кір. Хворих на холеру спочатку направляли до земського холерного бараку, а зі збільшенням їх кількості Віленський округ шляхів надав у розпорядження союзу два бараки на 20 ліжок із повним устаткуванням й медичним персоналом. Також прямо у приміщенні контори пристані, яке «...люб'язно було надано товариством

пароплавства по Дніпру і притоках», було відкрито ще один ізоляційний барак [35, с. 50].

Біженці, які прибували на пункт, відразу реєструвалися двома реєстраторами, отримували їжу, а потім до відправлення розміщувалися у бараках. Зрозуміло, що після тривалої дороги належало привести в порядок одяг, тому до послуг біженців функціонував барак-пральня з обладнаним навісом для сушіння. У ньому знаходилося 10 великих тазів, з відповідними пристосуваннями, а також кип'ятильники і казани для нагрівання води. Мило для їх потреб видавалося безкоштовно. З 21 по 25 вересня 1915 року, наприклад, пральнею скористалися 367 осіб, які випрали 2563 найменування одягу. Окремо постало питання забезпечення біженців хлібом. Спочатку його закуповували у місцевих пекарів, але він був низької якості й недостатньої кількості. А відтак за підтримки місцевої кооперації було збудовано власну пекарню [35, с. 51].

Для коней біженців було також влаштовано навіс та заготовлено сіно, яке щоденно видавалося по вісім кілограмів на одну голову. Протягом 15 серпня – 1 жовтня 1915 року через пункт пройшло понад 15 тис. біженців, які одержали понад 35 тис. порцій обідів. Їх було оглянуто медичним персоналом. 1394 особам було зроблено щеплення від віспи. До 25 вересня у лікувальних закладах пункту перебувало 143 хворих [35, с. 52].

Проте організація допомоги біженцям на пунктах харчування супроводжувалася низкою проблем. Серед них і перебування пунктів на значній відстані, яку люди на возах не могли подолати за день. Особливо не вистачало пунктів харчування на обхідних, польових дорогах [33, с. 64]. Отже, можна цілком справедливо стверджувати, що в українських губерніях на шляхах руху біженців було відкрито значну кількість пунктів харчування та різнопланової допомоги. Наприкінці осені 1915 року, коли евакуація фактично завершилася, пункти харчування, призначені для транзитних біженців, було перепрофільовано під пункти, де харчувалися вже розселені біженці. Іншу частину було просто закрито, а інвентар передано на збереження, головним чином, на склади при залізничних станціях чи земських управах [47, арк. 3].

Рух значної кількості біженців призвів до поширення інфекційних захворювань, високого рівня смертності, особливо серед дітей. «У вагонах поряд зі здоровими людьми, – писав сучасник тих подій, – лежать у маренні тифозні й корчаться у судамах хворі холерою» [29, с. 135]. У зв'язку із цим 25 вересня 1915 року головуповноважений у справах біженців на Південно-Західному фронті М. Урусов надіслав спеціальну телеграму очільникам Катеринославської, Полтавської, Херсонської, Чернігівської, Таврійської, Курської, Самарської, Астраханської губерній та Облaсті Війська Донського. З метою «...попередження поширення епідемій і оберігання населення внутрішніх губерній від занесення інфекційних хвороб» останнім належало взяти під свій контроль реєстрацію хворих біженців на пропускних і розподільних пунктах [46, арк. 30]. Більше того, губернатори, виконуючи це розпорядження, надсилали до Бердичева у штаб-квартиру головуповноваженого щотижневі відомості про хворих, померлих і тих, хто одужали. При цьому вівся розподіл на біженців та місцеве населення. Особлива увага зверталася на фіксування випадків «важких інфекційних хвороб» – холери і різних типів тифу [46, арк. 30].

Для надання медичної допомоги біженцям паралельно із функціонуванням пунктів харчування на станціях діяли лікарські пункти. На кошти ВЗС у губерніях України, як, наприклад, на Катеринославщині, біженцям було організовано надання кваліфікованого медичного обслуговування, відкриті дитячі лікарні та шпиталі. У них «... безкоштовно працювали лікарі Губернського земства та Губернського Комітету Всеросійського земського союзу, які не лише надавали біженцям медичну допомогу, але спільно з іншими добровольцями взяли на себе нелегку ношу щодо ведення всієї господарської справи притулків для біженців, яка вимагала від них витрат часу та енергії» [21, с. 378].

До роботи на пунктах по можливості також залучалися військові лікарі та фельдшери, хоча основне навантаження лягло на земський медичний персонал. Цікаво зазначити, що керівниками пунктів, де надавалася медико-харчова допомога, призначалися відповідальні за харчування та за медичне обслуговування. Наприклад, ізоляційно-медичним пунктом у Ніжині Чернігівської губернії керували спеціально відряджений воєнний лікар М. Макевич та представник земства М. Ракито [18, с. 182]. У частині населених пунктів було відкрито невеликі амбулаторії, а у Києві, наприклад, лікарню. Проте надати усім біженцям медичну допомогу було просто неможливо, а тому спостерігалися спалахи епідемічних захворювань, особливо на водних шляхах. Евакуація в умовах спекотного літа 1915 року проходила досить важко, біженці потерпали від браку питної води. Пересохлі придорожні колодязі спонукали їх пити воду із річок, канав, струмків. Відтак спалахували шлункові хвороби та епідемії. Обабіч доріг, як зауважив білоруський історик Є. Міранович, почали з'являтися могилки найслабших – дітей і пристарілих [2, с. 7].

Одночасне перевезення величезної маси біженців було просто неможливо, тому на крупних залізничних вузлах та містах, які розташовувалися на шляхах їх інтенсивного руху, було влаштовано спеціальні розподільні пункти. Відповідно до ухвал земського з'їзду 7 – 9 вересня 1915 року, такими містами визнавалися Москва, Орел, Курськ і два українські – Харків та Катеринослав. Слід зазначити, що у Катеринославі за ініціативи губернського комітету ВЗС будівництво першого бараку розпочалося у кінці серпня 1915 року [36, 28 августа]. За короткий час у Харкові та Катеринославі постали справжні містечка для біженців [5, 22 октября]. У Катеринославі він так і називався – «Покровське містечко» від назви привокзального майдану, де й розміщувався.

Структура пунктів була схожою, тому розглянемо її на прикладі Харківського пункту, створеного при Балашовському залізничному вокзалі. Обладнання та його утримання взяла на себе Харківська губернська виконавча комісія, а міська управа виділила землю для забудови. При цьому перші два бараки для вивантажених біженців, щоб ті не ночували під відкритим небом, збудував на власні кошти член губернської виконавчої комісії М. Плещеев [28, с. 5]. Згодом тут було влаштовано цілий комплекс споруд, спрямованих на забезпечення життєвих потреб біженців [15, арк. 84]. Серед них – чотири великих бараки для ночівлі, розраховані на 300 осіб кожен, один обсерваційний з п'ятьма відділеннями для ізоляції сімей з хворими членами родини. Шостий барак призначався для адміністративних потреб, у якому було розміщено контору, реєстраційне та довідкове бюро, амбулаторію з кімнатами для чергових лікарів і фельдшерів. У сьомому бараківі

було обладнано пральню, де одночасно могло працювати 60 праль, та лазню, здатну прийняти 50 – 60 осіб. Восьмий барак займала велика кухня, де було встановлено п'ять великих казанів загальним об'ємом 130 відер. Додатково було збудовано низку господарських та службових приміщень, серед яких сарай для зберігання речей біженців, льох, трупарню й ін. До пункту було проведено освітлення та водопровід. Для дітей було влаштовано притулок на зразок дитячого садка [28, с. 7].

Харківський, як і Катеринославський, пункт було призначено лише для кількденного перебування біженців, та, на жаль, відсутність належної кількості вагонів для їх відправлення і невідповідність окремих повітів до прийому, складність розселення у місті призвели до його переповнення. Така ситуація спонукала Харківську губернську виконавчу комісію добудувати ще вісім барків, але цей процес затягнувся до пізньої осені 1915 року [28, с. 8]. Потрібно зазначити, що 110 тис. крб. на спорудження та його облаштування було виділено місцевим відділенням ВСМ через його представника О. Коритіна [28, с. 33].

Переміщення біженців супроводжувалося низкою проблем суб'єктивного та об'єктивного характеру. Вони починалися вже на стадії формування партій, оскільки, як зазначали у своїх звітах провідники, цих людей було дуже важко зорганізувати, а некерований рух початку літа 1915 року зумовив значну плутанину на дорогах. Неодноразово провідник, прибувши до пункту збору і не зустрівши своїх «підопічних», відправлявся на їх пошуки. Наприклад, провідник Кайрис у своєму звіті писав: «До Луїніця я прибув 24-го вересня. Там біженців не виявилось. Їх звідти вигнали з кіньми далі. Вони попрямували до Гомеля і зупинилися в Житковичах, по тій же дорозі» [51, арк. 9 зв.]. Іноді поневір'яння провідника у пошуках біженців не обмежувалися переїздом з одного пункту до іншого. Так, провідник Дмоховський доповідав, що він «... направився шукати «своїх біженців» до Шепетівки, звідти до Кривина, далі до Славути. Повернувшись до Шепетівки і чекав прибуття партії біженців. За два дні виїхав до станцій Здолбунів та Рівне. По дорозі зустрів партію біженців, завантажену поліцією на станції Клевань, і супроводжував її всю дорогу» [51, арк. 9 зв.].

Проводирі самостійно «визбирували» невеликі групи біженців, розкидані по околицях того чи іншого населеного пункту чи й просто на узліссях. Вони отримували дані про цих людей часто саме у приватних осіб, бо яких-небудь спеціальних довідкових контор або спеціальних агентів, що відали розташуванням біженців, на той час не існувало. Серед багатьох звітів, які провідники направляли до КПЗФ ВЗС, можна виокремити найбільш промовистий. Отже, провідник Квасницький писав: «Вони [біженці] розташувалися в лісах, побудували собі «буди» з дощок і молодого лісу, тут же вирубаного, і сидять навколо вогнищ, що безперервно горять. Я сам обійшов цей табір, що розкинувся версти на три. Небагато погоджувалися їхати: одні ще збиралися збути рогату худобу і коней, інші були зайняті пранням і лагодженням білизни; багато господарів, залишивши в «будах» свої сім'ї; поїхали на розвідки в свої села, чи не можна повернутися назад до рідних місць. Деякі з останніх при мені повернулися з таких розвідок і говорили, що вже їм нічого повертатися додому, оскільки їх насиджені гнізда перетворилися на попелища. Такі прагнули ліквідувати свої справи, щоб завантажитися у потяг» [51, арк. 10 зв.].

З початком перевезення біженців залізницями виникла проблеми взаємодії з начальниками станцій. У низці випадків вони відмовлялися приймати вагони з біженцями [44, 28 октября] чи направляти їх для подальшого слідування [12, арк. 243]. Наприклад, у вересні 1915 року харківський губернатор М. Катеринич у листі до міністра внутрішніх справ, наголошуючи на переповненні біженцями своєї губернії, був змушений констатувати: «Начальники залізничних станцій відмовляються направляти потяги з біженцями далі, тому що ці прибувають з документами в Харківську губернію. Були випадки, коли потяг курсував від однієї станції до іншої. А потяг із Харкова до Вовчанського повіту не прибув на місце, оскільки вже в дорозі було змінено його напрям. За декілька днів потяги, які рухалися до Воронежа, стояли голодні на станції Ворожба тільки тому, що управління Московсько-Київсько-Воронезької залізниці відмовилося їх далі перевозити» [13, арк. 92]. Подібні листи, телеграми, запити до влади надсилали й інші керівники українських губерній. Вони порушували проблему іншого рівня – взаємодії всіх задіяних в організації процесу евакуації біженців, відповідальності за його реалізацію. На жаль, вони здебільшого залишалися без уваги і належного реагування відповідальних за це на рівні імперії осіб та установ.

Отже, проблема забезпечення біженців під час їх евакуації у тилі губернії була надзвичайно складною. Вона вимагала мобілізації зусиль усіх учасників цього процесу, головну роль серед яких в Україні відіграли представництва ВЗМ, КПЗФ ВЗС, ПРОПО, самоврядувань. На жаль, негативні фактори воєнного часу не дали можливості впорядкувати сам рух біженців та повністю створити належні умови евакуації значної кількості населення. Та все ж цей контингент не був залишений напризволяще, про що свідчить ціла низка заходів. Наприкінці осені 1915 року рух біженців із зони дії Південно-Західного фронту закінчився, що було пов'язане зі стабілізацією фронту і відміною примусового виселення цивільного населення. З цього моменту в евакуйованих та структур, що ними опікувалися, розпочався новий етап, позначений для одних спробами вписатися в новий соціум, а здебільшого просто вижити, для інших – створенням для них оптимального середовища та постійним пошуком коштів. Але це тема іншого дослідження.

Додаток 1

**Пункти допомоги біженцям на шляхах руху
(літо – осінь 1915 року) (неповні дані)**

№ п/п	Губернії	Епідемічні загопи	Фельдшерські	Щеплення	Медико-харчові	Пункти харчування	Сан.-епідемічні та дезінфікуючі	Медичні	Мед.-розподільчі	Рестраційні	Ізоляційно-пропускні	Лазні	Ясла	Пральні	Усього
	Пункти допомоги														
	Волинська	-	4	3	-	63	24	-	4	-	9	-	7	-	114
	Київська	-	3	-	1	37	1	21	-	9	-	2	17	6	97
	Катеринославська					33	-	-	4				-	-	35
	Подільська	6	2	2	-	18	-	-	-	6	-	-	-	-	34
	Полтавська	2	-	-	-	46	-	1			1		-	1	51
	Таврійська	-	-	-	-	-	-	-	4	-	-	-	-	-	4
	Харківська	-	-	-	5	8	-	-	5	1	2		-	-	21
	Херсонська	-	-	-	8	28	1	3	-	2	-	-	-	-	42
	Чернігівська	-	-	-	-	35	-	36	-		1		3	-	75
	Усього	8	9	5	14	293	26	61	17	18	13	2	27	7	473

**Діяльність пунктів харчування
Київського обласного комітету ВСМ (жовтень 1915 рік)**

№ п/п	Пункти	3 1 по 17 жовтня	3 17 по 31 жовтня	Усього	У середньому за день
1.	Катеринівка	12022	51714	93736	2056
2.	Нікольська Слобідка	9967	9229	19196	619
3.	Макарів	10253	9705	19958	643
4.	Канів	-	1558	1558	50
5.	Юрів	8560	16619	25179	812
6.	Житомир	1500	-	1500	48
7.	Шепетівка	2400	26400	28800	929
8.	Здолбунів	28500	25900	54400	1754
9.	Олександрія	5391	-	5391	173
	Усього	85593	141125	226719	7313

**Діяльність медико-санітарного пункту в селі Сушки
Золотоніського повіту Полтавської губернії
(серпень – грудень 1915 рік)**

Місяць	Пройшло через пункт			Видано порцій		
	Дорослі	Діти до 14 років	Усього	Гаряча їжа	Холодна їжа	Чай з хлібом
Серпень	200	124	324	«Записи про кількість нагодованих і виданих порцій не збереглися»		
Вересень	26781	13197	39978	«Записи про кількість нагодованих і виданих порцій не збереглися»		
Жовтень	29821	25652	65473	39323	19160	39323
Листопад	3861	3676	7537	38149	11886	38149
Грудень	255	252	507	300546	10489	30546
Усього за 1915 рік	70918	42901	113819	108018	41535	108018

Список використаних джерел

1. Korzeniowski M. Tułaczy los. Uchodźcy polscy w imperium rosyjskim w latach pierwszej wojny światowej / M. Korzeniowski, M. Mądzik, D. Tarasiuk. – Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2007. – 238 s.
2. Бежанства 1915 года: / [ред. В. Луба, Я. Мірановіч]. – Беласток: SPHU «Podlaska», Zakład Poligraficzny, 2000. – 316 с.
3. Беженцы // Нежинец. – 1915.
4. Беженцы // Нежинец. – 1915.
5. Беженцы // Приднепровский край. – 1915.
6. Беженцы // Приднепровский край. – 1915.
7. Білоус Л. В. Депортації єврейського населення на території Російської імперії під час Першої світової війни / Л. В. Білоус // Український історичний журнал. – 2011. – № 2. – С. 65–79.
8. Вербер Кессі. Керовані вороги / К. Вебер // Український тиждень. – 2011. – №21 (186). – 27 травня – 2 червня. – С. 40–41.
9. Гатрелл П. Беженцы в России в период Первой мировой войны / П. Гатрелл // Исторические записки: статьи. – М.: Наука, 2004. – Т. 4 (122). – С. 46–72.

10. Гетрелл П. Беженцы и проблема пола в России во время Первой мировой войны / П. Гетрелл // *Россия и Первая мировая война (материалы междунар. коллоквиума)*. – СПб.: Дм. Буланин, 1999. – С. 112–128.
11. Денежный отчет Купянской уездной земской управы за 1915 год. – Купянск: Тип. «Печатный труд», 1916. – 469 с.
12. Державний архів Харківської області (далі. – Держархів Харківської обл.). – Ф. 18. – Оп. 21. – Спр. 6.
13. Держархів Харківської обл. – Ф. 18. – Оп. 21. – Спр. 10.
14. Держархів Харківської обл. – Ф. 18. – Оп. 21. – Спр. 13.
15. Держархів Харківської обл. – Ф. 18. – Оп. 21. – Спр. 111.
16. Донік О. М. Громадська благодійність в Україні в роки Першої світової війни / О. М. Донік // *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Вип. IX. – С. 61–86.
17. Донік О. М. Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914 – 1918 рр.) / О. М. Донік // *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* – К.: Ін-т історії України НАН України, 2002. – Вип. IV. – С. 155–182.
18. Жванко Л. М. Біженство Першої світової війни в Україні. Документи і матеріали: монографія / Л. М. Жванко. – Х.: ХНАМГ, 2009. – 360 с.
19. Жванко Л. М. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914 – 1918 рр.): монографія / Л. М. Жванко. – Х.: Віровець А. П. «Апостроф», 2012. – 568 с.
20. Жванко Л. М. З історії перебування біженців Першої світової війни в Катеринославській губ. (1915 р.) / Л. М. Жванко // *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. пр.* / [Ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін.]. – Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2006. – Вип. 4. – С. 218–224.
21. Журнал заседаний Екатеринославского губернского земского собрания очередной сессии 1915 г. (С 15 по 23 января 1916 года). – Екатеринослав: Тип. губ. земства, 1916. – 1220 с.
22. Журнал очередного Валковского уездного земского собрания сессии 1915 г.: 27 - 30 октября. – Валки: Тип. Ф. В. Савченко, 1916. – 239 с.
23. Журнал Чрезвычайного Екатеринославского Губернского Земского Собрания 27 июля 1916 года. (С приложениями). – Екатеринослав: Тип. губ. земства, 1916. – 149 с.
24. Загребельна Н. Велика війна: українство і благодійність (1914 – 1917 рр.) / Н. Загребельна, І. Коляда. – К.: Ін-т історії України НАН України, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, 2006. – 193 с.
25. Загребельна Н. І. Громадські гуманітарні організації в Україні у роки Першої світової війни: дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Загребельна Ніна Іванівна. – К., 2004. – 244 с.
26. Загребельна Н. І. Провідні гуманітарні громадські організації в Україні у період Першої світової війни: створення, структура, соціальна база, джерела фінансування / Н. І. Загребельна // *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – Вип. VI. – С. 255–269.
27. Златина М. А. Проблема єврейського беженства в Росії в період Першої світової війни (юль 1914 – зима 1915/1916 гг.) : автореф. дис. на соиск.

- науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02. «Отечественная история» / М. А. Златина. – СПб., 2010. – 25 с.
28. Краткий очерк деятельности Харьковского земства и Земского Союза по оказанию помощи беженцам (1915 – 1917 гг.). – Х.: Тип. Б. Бенгиса, 1918. – 39 с.
 29. Курцев А. Н. Беженство / А. Н. Курцев // Россия и Первая мировая война (материалы Междунар. коллоквиума). – СПб.: Дм. Буланин, 1999. – С. 129–146.
 30. Курцев А. Н. Беженцы Первой мировой войны в России (1914–1917) / А. Н. Курцев // Вопросы истории. – 1999. – № 8. – С. 98–114.
 31. Курцев А. Н. Количество беженцев в российских регионах на 1916–1917 гг. / А. Н. Курцев // Юг России в прошлом и настоящем: история, экономика, культура: сб. науч. тр. IV Междунар. науч. конф., 8 дек. 2006 г. : в 2 т. Т. 2. – Белгород: Изд-во БелГУ, 2007. – С. 127–135.
 32. Лазанська Т. І. Становище біженців в роки Першої світової війни / Т. І. Лазанська // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – Вип. XVI. – С. 196–240.
 33. Лихачова Т. М. Польські біженці в Росії (серпень 1914 р. – листопад 1917 р.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Лихачова Тетяна Миколаївна. – Х., 2010. – 220 с.
 34. Некоторые данные о плане организации помощи беженцам на местах // Известия ГК ВЗС. – 1915. – № 25. – 15 октября. – С. 99-129.
 35. Питательный пункт для беженцев в местечке Чернобыль Киевской губ. // Известия ГК ВЗС. – 1915. – № 25. – 15 октября. – С. 48-52.
 36. Помощь беженцам // Екатеринославская земская газета. – 1915.
 37. Реєнт О. П. Загострення суперечностей в імперському суспільстві у роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.) / О. П. Реєнт, О. В. Сердюк // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. Вип. VII. – С. 5–47.
 38. Реєнт О. П. Перша світова війна і Україна / О. П. Реєнт, О. В. Сердюк. – К.: Генеза, 2003. – 474 с.
 39. Сердюк О. В. Біженство в Україні під час Першої світової війни / О. В. Сердюк // Проблеми історії України XIX – початок XX ст. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2002. – Вип. IV. – С. 111–132.
 40. Собрание уполномоченных губернских земств 7 – 9 сентября 1915 г. в Москве // Известия ГК ВЗС. – 1915. – № 24. – 10 октября. – С. 16–17.
 41. Совещание о беженцах // Одесский листок. – 1915.
 42. Толокньов І. В. Залізничний транспорт України в період Першої світової війни (1914 – 1918 рр.): дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Толокньов Іван Валерійович. – К, 2000. – 195 с.
 43. Утгофф В. С. Белорусские беженцы Первой мировой войны в 1914 – 1922 гг.: дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Утгофф Валентина Сергеевна. – СПб., 2003. – 183 с.
 44. Хроника // Приднепровский край. – 1915.
 45. Хроника // Юго-Западный край. – 1915.
 46. Центральний державний історичний архів у м. Києві (далі – ЦДІА України у м. Києві). – Ф. 344. – Оп. 1. – Спр. 3.

47. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 715. – Оп. 1. – Спр. 1567.
48. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 715. – Оп. 1. – Спр. 1612.
49. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 715. – Оп. 1. – Спр. 1743.
50. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 715. – Оп. 1. – Спр. 1748.
51. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 715. – Оп. 1. – Спр. 3071.
52. Цовян Д. Г. Деятельность государственных органов и общественных организаций по оказанию помощи беженцам в годы первой мировой войны. 1914–1917 гг. : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Цовян Давид Грантович. – М., 2005. – 216 с.

Л. Н. Жванко

**ЭВАКУАЦИЯ БЕЖЕНЦЕВ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ:
ПОМОЩЬ НА ПУТЯХ ДВИЖЕНИЯ УКРАИНСКИМИ ЗЕМЛЯМИ
(ЛЕТО – ОСЕНЬ 1915 ГОДА)**

В статье, подготовленной на преимущественно неизвестных архивных документах и периодических изданиях 1915 года, освещены основные направления помощи беженцам Первой мировой войны во время их эвакуации в тыловые губернии в течение лета-осени 1915 года. Проблема обеспечения беженцев в условиях их эвакуации в тыловые губернии была чрезвычайно сложной. Она требовала мобилизации усилий всех участников этого процесса, главную роль среди которых в Украине сыграли представительства ВЗС, КЮЗФ ВЗС, ПРОПО, самоуправлений. В статье определены негативные факторы военного времени, которые не дали возможности упорядочить само движение беженцев и полностью создать надлежащие условия эвакуации значительного количества населения. Доказано, что этот контингент не был оставлен на произвол судьбы, о чём свидетельствует целый ряд мероприятий. В конце осени 1915 года движение беженцев из зоны действия Юго-Западного фронта закончилось, что было связано со стабилизацией фронта и отменой принудительного выселения гражданского населения.

***Ключевые слова:** Первая мировая война, беженцы, пункты питания, эвакуация, украинские губернии, помощь беженцам, проблемы обеспечения беженцев.*

L. M. Zhvanko

**THE EVACUATION OF REFUGEES OF THE FIRST WORLD WAR:
ASSISTANCE WHILE CROSSING UKRAINIAN TERRITORY
(SUMMER - AUTUMN 1915)**

The article highlights the main areas of assistance to refugees of World War I during their evacuation to the noncombatant provinces during the summer and autumn of 1915.

The problem of refugees during their evacuation to noncombatant provinces was extremely difficult. It demanded mobilizing all the participants of the process, including the Missions of All-Russian Zemsky Union (ARZU), Committee of the Southwestern Front All-Russian Zemsky Union (CSWF ARZU), South Russian Regional Immigration Organization (SRRIO), and municipal self-rules in Ukraine. In the article the negative factors of war, which prevented the movement of refugees from organizing itself and making the right conditions for evacuating large population are considered. It is proved that the contingent of refugees was not left to fend for themselves, as evidenced by a number of measures. In late autumn of 1915 the movement of refugees from the zone of the South-Western Front stopped, which was accounted for the stabilization of the front and the abolition of forced evacuation of civilians.

Among the most vulnerable social groups during the First World War were refugees who became a new social reality in countries on the Eastern and Western fronts. The

drama of population displacement took place on the territory of the Russian Empire because of the forced evacuation of civilians that was carried out by the Russian military command. The Ukrainian lands became an epicenter of the movement of refugees who were assisted by a range of organizations.

The refugee phenomenon of World War I was a new social phenomenon that covered the European continent on the largest scale, and it was the result of the moral and psychological damage caused to human civilization by World War I.

Keywords: *The First World War, refugees, canteens, evacuation, Ukrainian provinces, assistance to refugees, the problem of providing refugees.*

Надійшла до редакції 18 грудня 2014 року